

До причин поразки анархізму на Україні можна віднести розпо-рошеність сил та відмінності у політичних платформах анархістських організацій і течій, а також авантюризм у його діях, який викликав розгром багатьох груп, провокації тощо. І ще одна найважливіша причина прихована у соціальній природі носія анархістських ідей, його психології: «...Дрібний власник, дрібний хозяйчик, ...зазначаючи при ка-піталізмі постійно гноблення і дуже часто неймовірно різкого і швид-кого погіршення життя і розорення, легко переходить до крайньої ре-волюційності, але не здатний проявити витримку, організованість, дисципліну, стійкість»³⁹.

Одержано 03.04.91.

Освещаются вопросы, связанные с возникновением и деятельностью анархистских организаций на Украине в 1903—1908 гг., показано сложный комплекс взаимоотношений различных групп и течений данного направления в годы первой русской революции.

³⁹ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 13—14.

* * *

В. О. Щербак (Київ)

Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства (друга половина XV — середина XVII ст.)

Аналізується еволюція козацтва від виникнення до появи основних станових ознак. Увага акцентується на факторах, які сприяли визнанню за козацтвом особливих прав, що відрізняли його від інших категорій населення України.

В процесі пізнання історичного розвитку дуже важливо з'ясувати пи-тання про взаємовідносини між класами та визначити їх місце в соці-альній структурі суспільства. Особливої ваги ці питання набувають при дослідженні феодальної епохи, коли відмінність класів фіксувалася і в становому поділі населення. Кожний стан володів лише йому при-таманими правами, насамперед щодо власності на землю, займав певне місце в системі соціальних та економічних відносин.

Класово-станова структура феодального суспільства України сфор-мувалася вже в період Київської Русі. Протягом наступних століть з'являлися нові групи і категорії населення. Найпомітнішу роль серед них в історії українського народу, безумовно, відіграло козацтво. Воно не було класичним станом феодальної доби, свідченням чого є склад-ний процес його самоутвердження. Зародившись як побутове явище в результаті споконвічної боротьби землеробської і кочової цивілізацій у другій половині XV ст., козацтво пройшло тривалу фазу становлен-ня. Лише наприкінці наступного століття воно набуває станових ознак і дедалі більше впливає на всі сфери суспільного життя.

Термін «козак» — тюркського походження і запозичений україн-цями від південних сусідів — татар. У широкому розумінні слова воно означає людину вільну, ні від кого не залежну. Водночас ознакою ко-зака була відсутність постійного місця проживання, потяг до степового розбою. Найдавніше документальне свідчення про українських козаків

відноситься до 1492 р*. У листі великого литовського князя Олександра до кримського хана Менглі-Гірея зазначалося: «Писав до нас в ярлику своєму, що наші люди канівці і черкаські, прийшовши по Дніпру, під Тягиню корабель твій розбили»¹. І в наступні роки знаходимо відомості про аналогічні сутички з татарами, зокрема, під проводом козацьких ватажків Голубця, Жили, Солтанця, Ворочі та ін.

Козаками називали людей, які тривалий час займалися ухадницькими промислами на південному прикордонні — мисливством, рибальством, бджільництвом. Відсутність житла в степу і особливо нестача хліба змушували ухадників повертатися восени на місце постійного проживання і продавати частину здобутої продукції на ринку. Разом з тим, козацький промисел приносив прибутки і державній казні. В уставній грамоті великого князя Олександра киянам від 14 травня 1499 р. наказувалось: «Которые козаки з верху Днепра и з иных сторон ходят водою на низ до Черкас и далее, а што там здобудуть, с того со всего воеводе десятое мають давати»². Як правило, цією справою займалися жителі Подніпров'я, хоча природні багатства степу приваблювали населення й Поділля, Волині, Галичини.

Важливим джерелом формування козацтва були військовослужбовці. З метою оборони краю від татарських набігів при місцевій владі створювалися спеціальні загони служебників, як правило, із фортечних бояр. Такі ж загони мали у своїх маєтках і магнати. Зацікавлені у козацьких промислах старости південних повітів нерідко й самі брали в них участь. Серед найвідоміших — Предслав Лянцкоронський, Остафій Дашкович, Бернат Претвич. У літописах XVII—XVIII ст. їх називали організаторами козацтва, першими гетьманами. Насправді ж старости всіляко приховували факти спільних дій з козаками, оскільки це призводило до ускладнення державних відносин з Кримським ханством і тому загрожувало монаршою немилістю.

Посилення соціального гніту на Україні наприкінці XVI ст. викликало покозачення значної частини селян та міщан. Поодинці і цілими сім'ями люди втікали з панських маєтків і селилися на південних та південно-східних окраїнах. Вони оголошували себе козаками, намагаючись повністю уникнути залежності від феодалів і через займанщину розпочати вільне господарювання. Інші вступали до січового товариства. Водночас простежується й інше джерело зростання цього стану. Так, переважна більшість старшини була вихідцями з шляхти, про що красномовно свідчить козацький реєстр 1581 р³. До речі, у цьому документі чітко простежується національний склад тих, хто перебував на державній службі. Крім українців, це поляки, татари, білоруси, росіяни, молдавани.

У джерелах кінця XV — початку XVI ст. чисельність козаків не називається. Згадуються вони серед служебників Щурової «роти» і в складі загону київського воеводи Дмитра Путятича⁴. Очевидно, незначними силами козаки здійснювали походи по Дніпру на Чорноморське узбережжя. З часом їх зростання стало помітним для властей. Взимку 1523/1524 рр. великий князь литовський доручив прикордонним старостам Семену Полозовичу і Криштофу Кмітичу завербувати на державну службу двохтисячний загін і розташувати залогами проти татар⁵. Цей намір з якихось причин залишився нездійсненим, але він

* У хроніці М. Бельського є також згадка про козаків під 1489 р.

¹ Pułaski K. Szkice i poszukiwania historyczne.— Warszawa, 1887.— S. 19.

² Акты, относящиеся к истории Западной России.— СПб., 1846.— Т. 1.— С. 194.

³ Zródła dziejowe.— Warszawa, 1894.— Т. 20.— S. 154—164.

⁴ Архив Юго-Западной России.— К., 1863.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 1. (далі — Архив ЮЗР).

⁵ Каманин И. М. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.— К., 1894.— Кн. 8.— С. 81. (далі — Чтения ИОНЛ).

свідчить про досить значне поширення козаччини на південному прикордонні. Спроба властей здійснити перепис козацтва з метою залучення його до служби і поставити під контроль цей зростаючий прошарок населення, який не визнавав над собою ніякої влади, припадає на 1541 р.— період активізації походів на татарські улуси. 21 липня король Сигізмунд Август надіслав черкаському старості Андрію Пронському грамоту із суворим попередженням: «иж бы козаки тамошние на влусы татарские не ходили и шкоды им некоторые не чинили»⁶. Про реакцію місцевих властей і результати перепису, якщо вони й мали місце, свідчень в джерелах не збереглося. Однак важливо те, що уряд уже бачив у козаках силу і прагнув підпорядкувати її для власних потреб.

Цікаві відомості про козацьке населення містяться в люстраціях придніпровських фортець середини XVI ст. Так, у Черкаській «окроме осилых бояр и мещан бывают... прихожие козаки»⁷. Поряд з боярами, слугами, міщанами у Каневі проживали також «козаки неоселые». Отже, більшість козаків не мали постійного місця проживання і ходили в степ на промисли або служили у заможних міщан. Відмінність між цими категоріями чітко визначалася в люстрації, де вказувалися їх повинності: «Козаки, которые домов там в Черкассах не имеют, и тые дають старосте колядки по шести ж грошей и сена косят ему по два дни лете толоками за его стравою и за медом. А которые козаки, не отходячи у козацтво на поле, ани рекою у низ, служат в местах в наймех боярам або мещанам, тьи старосте колядки давати, ани сена косити не повинни»⁸. Як бачимо, звільнення козаків від феодалних повинностей під час служби практикувалося задовго до створення реєстрового війська. Водночас різкого розмежування між міщанством і військовослужбовою верствою, в тому числі й козацтвом, не існувало. Підтвердження цього — грамота Сигізмунда Августа від 16 грудня 1552 р. Королівським розпорядженням навіть жовніри, які мали земельні володіння у Барі, прирівнювались у правах з міщанами⁹. Перехід з одного стану до іншого також відбувався досить вільно.

Козацьке населення зосереджувалося в основному на півдні Київщини і Східного Поділля. З другої половини XVI ст. чимало козаків осідає нижче дніпровських порогів на островах та по обох берегах Славутича. Процес їх концентрації супроводжувався зростанням тимчасових укріплених «городців» для захисту від татар і зберігання та первинної обробки продукції промислів.

Постійна загроза з боку Кримського ханства викликала необхідність об'єднання сил козацтва. В реалізації цієї ідеї значна роль належить князю Дмитру Вишневецькому. На початку 50-х років він організовує будівництво фортеці на острові Мала Хортиця. У грамоті Сигізмунда Августа (1557 р.) Вишневецькому король висловив подяку за її зведення, «где бы могла быть беспечная осторожность к повсяганю шкодников лихих людей з убезпеченьем панств наших; а иж быхмо на тот час людьми и стрельбою послити оный замок»¹⁰. Прагнення монарха забезпечити новостворену твердиню «людьми» і «стрельбою» свідчить, що вона призначалася як для козаків, так і державних службовців. Крім того, у грамоті наказувалося стежити, «аби козакам не допускат шкоды чинити чабанам и улусам цезаря турецкого»¹¹. Отже, будівництво хортицької фортеці мало на меті створення форпосту русь-

⁶ Архив ЮЗР.— К., 1907.— Ч. 8.— Т. 5.— С. 30.

⁷ Там же.— К., 1886.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 89.

⁸ Там же.— С. 82.

⁹ Там же.— К., 1893.— Ч. 8.— Т. 1.— С. 166—167.

¹⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.— СПб., 1865.— Т. 2.— С. 148 (далі — Акты ЮЗР).

¹¹ Там же.— С. 149.

ко-литовської держави на південних рубежах проти татарської агресії і здійснення контролю над діями козаків. Виникнення центру козацької організації за дніпровськими порогами стало важливою передумовою становлення нового суспільного стану.

В листі від 20 листопада 1568 р. король Сигізмунд Август уперше звертається до козаків як окремої групи населення, «которые з замков имеет наших Украйных, без разказаня и ведомости нашео господарское и старост наших Украйных, зъекавши, на низу, на Днепре, в полю и на иных входах перемешкивают: маем того ведомость, шое вы, на местцах помененных, у входах розных свавольне живучи, подданных царя турецкого, чабанов и татаров царя перекопского, на улусы и кочовища их находечи, великие шкоды и лупезтва им чините, а тым границы панств наших от неприятеля в небезпеченство приводите»¹². Отже, не лише визначається регіон поширення козацтва, а й характеризуються його заняття. Конкретніші дані про козаків знаходимо у повідомленні під 1575 р. одного з перших істориків козащини польського хроніста Мартіна Бельського: «Козаки — це люди, які на низу Дніпра займаються ловлею риби і там же сушать її на сонці без солі, проживають там лише влітку, а на зиму розходяться в ближчі міста Київ, Черкаси та інші, заховавши свої човни в безпечному місці на одному з дніпровських островів і залишивши там декілька сотень чоловік на кошу, як вони кажуть, на сторожі, мають вони і власні гармати, здобуті у турецьких фортецях або ж у татар. Раніше їх було небагато, але тепер збирається по декілька тисяч, особливо їх чисельність зросла в останній час і неодноразово туркам та татарам немалі шкоди чинили, нападаючи на Очаків, Тягиню й Білгород та інші фортеці»¹³. Отже, вже на Томаківській Січі щорічно влітку збиралося по кілька тисяч козаків, звідки вони здійснювали сміливі експедиції на територію Північного Причорномор'я.

Важливим елементом становлення козацтва як феодального стану було виникнення реєстру. За наказом Сигізмунда Августа коронний гетьман Юрій Язловецький вибрав для державної служби 300 козаків, які мали одержувати щорічну плату з казни. Самого тексту королівської грамоти не збереглося, що ускладнює датування подій. Однак існує аналогічний документ пізнішого часу — від 5 червня 1572 р., який підтверджує організаційні розпорядження Ю. Язловецького. «Маєт Ян Бадовский,— зазначалося в документі,— не отступуючи ни в чем постановяне пана воеводу русского зо всех козаков низовых каждому справедливость neodвлочную водлуг права посполитого чинити и в том слушне и пристойне справовати, не будучи повинен с того враду судейского и з домов белоцерковских перед воеводами, старостами и владами нашими и ни перед ким иным (окреме квалту и речей кровавых) усраведливяти, толко перед нами господарем, або перед паном воеводоу руским и по нем будучими гетмани нишими до своего живота»¹⁴.

Незважаючи на малочисельність реєстру, реформа мала велике значення для виділення козацтва з інших суспільних верств населення України. Водночас встановлення нового адміністративного і судового підпорядкування для реєстрових мало на меті також організацію контролю над всім козацтвом. Спираючись на авторитет коронного гетьмана, Ян Бадовський за допомогою прийнятих на службу повинен був стримувати козаків від дій, які б суперечили державним інтересам. Це стосувалося, насамперед, походів проти татар, що загострювали польсько-кримські стосунки. Водночас реєстрове козацтво звільнялося від підпорядкування властей—воевод, старост та ін., тобто утверджувалося як привілейована група населення.

¹² Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 4—5.

¹³ Kronika Marcina Bielskiego.— Sanok, 1856.— Т. 3.— S. 1358.

¹⁴ Акты ЮЗР.— Т. 2.— С. 176.

Через брак коштів у казні цей процес відбувався досить повільно. З 1576 р. немає ніяких свідчень про існування реєстрового загону. І лише новий король Речі Посполитої Стефан Баторій, готуючись до війни проти Росії, доручив шляхтичу Я. Бегеру здійснити набір на державну службу. Керівником козацтва призначався черкаський і канівський староста Михайло Вишневецький, а старшим реєстру — Ян Оришовський. Козаки одержали від короля прапор, як символ належності до військово-служилого контингенту, інші клейноди. Резиденцією оголошувався Трахтемирів, де розташовувався і козацький шпиталь¹⁵.

Чіткіше уявити, що таке козацькі «вольності», допомагає грамота С. Баторія від 9 квітня 1582 р., видана з приводу скарг козаків на порушення їх прав старостами і воеводами. Король наказував місцевій українській адміністрації не поширювати своєї влади «над низовими козаками, особливо тими, які одержують платню від нас, але проживають в містах, містечках та інших місцях»¹⁶. Без відома старшого власті не мали права судити козаків у звичайних справах, крім винних у вбивствах та насиллі. Крім того, в даному документі вперше говориться про реєстрових козаків як про людей, які проживають на волостях поряд з іншим населенням і користуються пільгами. У королівській грамоті прямо не сказано про право козаків на землеволодіння, однак проголошені в ній привілеї об'єктивно сприяли його зародженню.

Вольності козаків визнавалися за прийнятими на державну службу, однак фактично вони поширювалися на все козацтво. Уряд не мав змоги обмежитися наданням привілеїв лише вписаним до реєстру, оскільки видача платні постійно затримувалася. За допомогою нечисленного загону король не міг забезпечити своїх дедалі зростаючих потреб і закликав на службу широкі верстви козацтва. Крім того, в інтересах дисципліни новоствореній юрисдикції підпорядковувалося все козацтво, незалежно від офіційного перебування в складі реєстру. Отже, реформа С. Баторія не лише повторювала, а й розришувала норми і практику попередньої урядової постанови. На неї згодом посилалися козаки, відстоюючи свої права і вольності, а саме: звільнення від податків, визнання козацького судочинства та свободи землеволодіння. Саме ці привілеї козацтву були підставою для юридичного визнання урядом нової суспільної верстви.

Декларовані права козацтва нерідко зводилися нанівець практикою тогочасного життя, що не дає можливості зробити висновок про його остаточне юридичне оформлення як феодального стану наприкінці XVI ст. У цей період зростає соціальна свідомість козаків, активізується їх участь у національно-визвольному русі. Ініціатива організації переходить від урядових кіл до козацьких мас. Їх вимоги ґрунтуються на усвідомленні своєї суспільної сили, спроможної відстояти власні інтереси, що досить яскраво проявилось в листі Криштофа Косинського до князя Костянтина Острозького від 10 лютого 1593 р. Козацький гетьман з почуттям власної гідності від імені «лицарства війська Запорозького» заявляв про складену ним угоду з черкаським старостою Олександром Вишневецьким, який визнавав свободу сполучення між Запорозькою Січчю і волостями та непорушність козацької юрисдикції¹⁷.

Через напруженість стосунків між козацтвом і властями реалізація аналогічних угод — Житомирської (1614), Вільшанської (1617), Роставицької (1619) відбувалася непросто. Так, за Куруківською угодою (1625) було створено шість реєстрових полків — Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Черкаський, Чигиринський і Переяславський

¹⁵ Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские козаки.— К., 1904.— С. 72—73.

¹⁶ Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1908.— Т. 8.— С. 53.

¹⁷ Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 55.

(по тисячі чоловік в кожному). Однак козаків на Україні налічувалося вже кілька десятків тисяч, і всі вони прагнули здобути заповітні «вольності». Це зумовлювалося могутньою хвилею покозачення селян і міщан з кінця XVI ст. Про широкі його масштаби на Подніпров'ї свідчить люстрація королівщин 1616 р. Наприклад, у Білій Церкві міщанських «домів послушних» налічувалося 300, а козацьких, «що не хочуть бути послушними», більш як 300, в Богуславі — «послушних» — 200, «непослушних» — 400, Каневі — відповідно 160 і 1346, Корсуні — 200 і 1300, Стеблеві — 100 і 400, Переяславі — 300 і 700, Черкасах — 150 і 800, Бобровиці — 50 і 100, Говті — 30 і 700, Чигирині — 50 і 500¹⁸. Отже, в більшості прикордонних міст та містечок козацьке населення набагато переважало тих, хто відбував феодалні повинності. У виступі на Варшавському сеймі одного з магнатів (1616) відзначалося, що козаки «ані магистратів по містах, ані старост, ані гетьманів не слухають, самі собі права встановлюють, урядників і вождів настановлюють і якби у великій державі створюють свою окрему республіку»¹⁹.

Встановлення покозаченим населенням власної юрисдикції стає досить характерним явищем. Жителі сіл, міст і містечок відмовлялися визнавати владу старост, обирали своїх отаманів, вводили судочинство на зразок запорозького. Так, у статтях Вільшанської угоди (1617) йшлося про те, що «свавільні юрби завдають шкоди людям усякого стану, як у володіннях і староствах його королівської милості, так і в інших володіннях духовних і світських, скрізь, де вони перебувають, бо самовільно виходять з-під юрисдикції панів і їх намісників і створюють для себе нові, небувалі за часів предків і незвичні права»²⁰. Козацьке право, яке бере свої початки із звичаєвого, регулювало норми поведінки, відносили з представниками інших суспільних станів, місцевою адміністрацією тощо.

Наприкінці 20-х років набуває організаційного оформлення нерестрове козацтво. Незалежно від призначеного урядом Речі Посполитої старшого реестру обирався гетьман нерестрових, створювалися відповідні структури козацького війська. Серед перших гетьманів бачимо Івана Сулиму, Левка Івановича, Тараса Федоровича. Вони активно сприяють формуванню статусу козацтва і вказують шляхи його досягнення. Так, в ході повстання 1630 р. Тарас Федорович звернувся з універсалом до населення України, в якому містився заклик до тих, «хто був козаком, і тих, хто ним хоче бути, щоб усі прибували, вольностей козацьких заживали, віру благочестиву від замислів лядських рятували»²¹. А вже через два роки на Корсунській раді козаки прийняли рішення відстоювати свої права і поширювати козацькі порядки на Лівобережжі, захищаючи їх силою зброї²².

Зважаючи на масштаби козацького руху, уряд Речі Посполитої прийняв спеціальну «Ординацію Війська Запорозького» (1638), якою скасовувалися козацькі самоуправління і судочинство. Обмежувалася соціальна база формування реестрових та місце їх проживання. Співробітництво із запорожцями оголошувалося державним злочином²³. Однак всі ці заходи не зламали прагнення козаків до боротьби за свої права.

Юридичний статус козацтва з його соціальною функцією не був єдиним компонентом станової належності. Дуже важливим є питання про козацьке землеволодіння. Його зародження зумовлювалося, насам-

¹⁸ Там же.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 308—322.

¹⁹ Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 174.

²⁰ Історія України в документах і матеріалах.— К., 1941.— Т. 3.— С. 43.

²¹ Щербак В. О. Антифеодалні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр.— К., 1989.— С. 31.

²² Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х т.— М., 1954.— Т. 1.— С. 129.

²³ Volumina legum.— Petersburg, 1859.— Т. 3.— С. 440.

перед, трудовою колонізацією південних степових просторів України. Однак мисливство і рибальство на «уходах» або «станах» до середини XVI ст. не викликало необхідності утверджувати якісь правові основи володіння цими угіддями. Із наступом державного законодавства на новоосвоєні землі, особливо після Люблінської унії, ситуація починає змінюватися.

Працюючи з року в рік на одних і тих же уходах, що простягалися аж до татарських поселень, козаки освоювали їх, засновували хутори, пасіки, поступово залишалися проживати на місцях промислів. В люстраціях середини XVI ст. неодноразово зазначалося, що козацтво осідало на уходах «установиче», тобто назавжди. Зокрема, в люстрації Канівського замку (1552) йшлося про козаків Сіверського уходу, «которые уставычье там живут на мясе, на рыбе, на меду, з пасек, з светов, и сытят там себе мед яко дома»²⁴.

Не лише на прикордонні, а й у центральних районах України освоювалися пустуючі землі. Однак за умов постійної присутності державної влади нелегко було уникнути сплати податків. На окраїнах через віддаленість від центру, навпаки, це стало звичайним явищем. Козаки розглядали своє господарство як промисел за межами держави, поза її володіннями. Тим більше, що його захист доводилося здійснювати власними силами.

Землі, здобуті шляхом займанщини, козацтво намагалося юридично закріпити як приватну власність. Цілком можливо, що ініціаторами цього ставали не лише самі козаки. Потреба уряду Речі Посполитої у дешевій військовій силі постійно зростала, а можливості для її оплати зменшувалися. Єдиним вагомим резервом були степові простори України, за рахунок яких король міг латати проріхи державного бюджету. Саме тому в другій половині XVI ст. в офіційному польському діловодстві з'являється термін «дикое поле» щодо території на схід від Дніпра. Магнати намагалися одержати там землі під приводом так званого «заселення» краю. Цю ідею вони провели і через вищий законодавчий орган. У конституції сейму 1590 р. говориться: «Простори пустих земель на прикордонні за Білою Церквою не приносять ніякої користі, ні державної, ні приватної, тому необхідно їх перетворити на якусь користь, щоб вони даремно не пустували. А тому... ухвалюємо, що ми будемо роздавати ті пустелі у приватну власність особам шляхетського стану»²⁵. До таких осіб належала і переважна більшість козацької старшини. Згідно з постановою, козацький ватажок Криштоф Косинський одержав королівську грамоту на урочище Рокитне, Войтех Чановицький — на Бориспіль з Іванівцями. Їх найближчим соратникам дісталася Володарка на Росі та Горошин і Сніпород на Лівобережжі²⁶.

Отже, фактично узаконюється ще одне джерело зростання козацького землеволодіння як плата за державну службу. Звичайно, це явище не було новим на Україні, адже ще раніше землі одержували фортечні бояри та зем'яни. Так, у середині XVI ст. канівський боярин Микита Драб володів уходними землями на Пслі, Богуш Морозович «землею Кашиною», Дмитро Чайка «землею Пирятинською»²⁷. Черкаським фортечним боярам нарівні з міщанами дозволялося обробляти землю для власних потреб «на поли, где хто хочет»²⁸. Жалуваною грамотою від 12 квітня 1549 р. зем'янин Демид Войткевич одержав від князя Василя Сангушка дворище в с. Моцноному Волинського воевод-

²⁴ Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 102, 103.

²⁵ Volumina legum.— Т. 2.— S. 318.

²⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Київ—Львів, 1909.— Т. 7.— С. 176.

²⁷ Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 102, 103.

²⁸ Там же.— С. 86.

ства з умовою військової служби «єму самому до живота, а по животе єго жоне и дєтем єго вечными часы, с чєго они повинни будут конєм служити»²⁹. Аналогічну грамоту на села Соколкове і Митківці одержав і зем'янин Дмитро Базанович (1546), названий також «звенигородським козаком»³⁰. Цілком можливо, що терміном «козак» підкреслювалась його схильність до козацького промислу. З іншого боку, всі ці факти проливають світло на походження станових привілеїв козацтва.

Консолідація панівного класу в середині XVI ст. реалізувалась через ревізії прав на шляхетство. Підставою для їх визнання була наявність юридично підтвердженого землеволодіння. Лише незначна кількість зем'ян та бояр здобула шляхетські права. Всі інші повинні були переходити до категорії державних або приватних селян. Тому частина службової верстви, насамперед у південних районах, шукала порятунку в козацтві.

Реєстрові козаки становили незначний відсоток усього масиву земельних власників. Річ Посполита майже постійно вела війни із сусідніми державами і часто уряд вербував тисячі українських селян та міщан для військових потреб. Перебування разом з козаками в далеких походах значною мірою впливало на формування їхньої соціальної свідомості. Повертаючись до власних осель, учасники експедиції оголошували себе козаками, залишаючи за собою право на володіння землею. Покарання за такі протизаконні дії вони, як правило, не несли, оскільки уряд мав намір і надалі використовувати їх як дешеве і боекдатне військо.

В документах XVI ст., крім шляхти, «отчичами», або спадковими власниками земель, називаються бояри, зем'яни, міщани. Різкого розмежування між ними і козаками не існувало. Отже, в результаті купівлі їх землі могли ставати козацькими на правах приватної власності³¹. У заповіті козака Тихона Волевача від 8 серпня 1600 р. говорилося: «Пасєка в Мотронине, понад Еничем лес с подлесьем, с сеножатями и пахотным полем; з єкой пасєки и Суботовка рєчка вийшла; пчел в оной стодвадцет, то синовии моему Антону, а тот грунт куплен небожчиком дєдом моим Іаковом Волевачем от Івана Безмольного, на який і запис імеєм»³². Враховуючи період життя трьох поколінь, можна стверджувати, що Яків Волевач купив землі в першій половині XVI ст., маючи юридичні підстави на їх володіння. Аналогічними правами, очевидно, користувалися не поодинокі козаки.

Про існування спадкового землеволодіння у козаків свідчить і жалувана грамота Сигізмунда Августа від 4 жовтня 1571 р. зем'янину і козаку запорозькому Омеляну Івановичу. В ній говориться про те, що за службу по охороні південного прикордоння від татар «сам, єго жона, так же дєти и потомки єго властные, тым правом и порядком оную землю Сивєру по обудвух сторонах рєки Ворскла, яко ся вышей поменило, почавши от шляху Санчаровского на низ рекою Ворсклою аж до рубежа Жарковича Артемсковских песков, зо всеми землями, кгрунты, з бори, з лєсы, з деревом бортным, з реками, а меновите, з рєчками Полузорою и Кустовью, з озеры, з ловы звериными, пташими, рыбными, з бобровыми гоны и зо всеми доходы, пожитки и их належностями...»³³. Отже, володіння надавалося довічно, за що польському королю повинні були служити і нащадки Омеляна. Такими ж зем'янами і козаками були землевласники Любецького староства Назар Тарасович, Милко Бивалкович, Демид Карпович, Данило Глебович, Богдан

²⁹ Там же.— Ч. 8.— Т. 1.— С. 130—132.

³⁰ Там же.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 185.

³¹ Каманин І. М. Указ. соч.— С. 84.

³² Матеріали по історії козацького землевладення (1494—1668) // Чтения ИОНЛ.— К., 1894.— Кн. 8.— С. 14.

³³ Там же.— С. 12.

Жоглін, Василь Неданчицький, Остап Юркович, Федір Антонович та ін.³⁴

Багато козаків володіли хуторами. Так, у першій половині XVII ст. поблизу Переяслава більшість хуторів з луками, ставками, пасіками була в їхніх руках. Королівські люстратори відзначали, що в Корсунському старостві «сіл немає, тільки хутори міські козацькі», так як і навколо Канева, Черкас, Білої Церкви³⁵. Про розміри цих господарств свідчить їх вартість — від кількох десятків до тисяч литовських кіп. Наприклад, обозний Війська Запорозького Іван Валевич восени 1630 р. придбав у козацької вдови Федори Андрієвої землю на річці Макарівці за 500 кіп, а «Плоский лес, зо всеми околичными принадлежностями... из сенокосами, не степным полем и пахатним, и с поселением людей» у козака Максима Михайлова за 2000 кіп литовських³⁶.

Через відсутність різнопланового фактичного матеріалу важко судити про масштаби поширення козацького землеволодіння, співвідношення окремих його форм. Хоча можна з впевненістю стверджувати, що переважала займанщина. У люстрації Київського воеводства за 1622 р. відзначалося, що козаки «беруть собі всякі користі з полів та рік, забирають собі мало не всі ґрунти не лише в місті, а по селах і з того немає ніяких доходів»³⁷. Йдеться про дії показаченого населення, кількість якого зростала ближче до південного степу в результаті народної колонізації. Немає підстав стверджувати, що всі вони були землевласниками. Проте саме через землеволодіння тих, хто оголошував себе козаками, власті втрачали значні прибутки. Невипадково старости настійно вимагали від уряду Речі Посполитої знищити козацькі привілеї.

Сформувавшись з різних станів, козацтво вже у другій половині XVI ст. втручається в їх сфери діяльності. Це призвело до деякого перерозподілу функцій в українському суспільстві. Так, охорона степового прикордоння, що раніше покладалася на військовослужбову верству, фактично здійснюється силами козацтва. Широкий розвиток останнього змушує державу обмежити його становими рамками. Козацтво утверджується в статусі привілейованої групи людей, що дає право на володіння землею — суспільним багатством, на яке основним претендентом виступає шляхта. Крім того, козацтво привласнило собі й права, що існували раніше, — насамперед служилого боярства. Це значною мірою вплинуло на формування станової свідомості. Відстоюючи законність свого статусу, козаки посилювали не лише на реформи Сигізмунда Августа та Стефана Баторія. Нерідко вони підкреслювали спадкоємність давніх лицарських прав і привілеїв «народу руського».

Козацтво завжди виступало захисником своєї землі, а створення Січі остаточно утвердило його в цій ролі. Військове мистецтво запорожців з часів гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного було відоме далеко за межами України. Монархи європейських держав вбачали в них головну силу для протидії османській агресії. Разом з тим, одним з найважливіших факторів в житті козацтва з початку XVII ст. стає ідея визвольної боротьби українського народу. Повстання 20—30-х років підготували необхідні умови для її реалізації в епоху Хмельниччини.

Таким чином, виникнення українського козацтва в другій половині XV ст. зумовлювалося трудовою колонізацією південних степових просторів і необхідністю захисту від татарської агресії. Завдяки останньому фактору до середини XVI ст. воно постійно привертало увагу уряду русько-литовської держави. В результаті заснування Запорозь-

³⁴ Матеріали по истории козацкого землевладения.— С. 26—27.

³⁵ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— Львів, 1990.— С. 46.

³⁶ Матеріали по истории козацкого землевладения.— С. 16—17.

³⁷ Zródła dziejowe.— Warszawa, 1877.— Т. 5.— С. 131.

кої Січі і виникнення реєстрового війська створилися сприятливі умови для визнання за козаками особливих прав: звільнення від феодалних повинностей, ісування власної адміністрації і судочинства, що супроводжувалося формуванням землеволодіння. Все це й визначило місце козацтва в системі суспільного виробництва та соціальних структурах. Протягом першої половини XVII ст. воно відстоює свої права у боротьбі з режимом Речі Посполитої, активно протидіє турецько-татарській агресії, стає на чолі національно-визвольного руху України.

Одержано 08.02.91

Анализируется эволюция казачества от возникновения до появления основных сословных признаков. Внимание акцентируется на факторах, способствовавших признанию за казачеством особых прав, которые отличали его от других категорий населения Украины.

Шаровні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?

Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».